

A cigányság jelenkori halotti és gyászszokásai: egy mélyinterjú kutatás tapasztalatai

Összefoglalás ♦ *A tradicionális magyar paraszti gyász kultúra rítusai, hagyományai (többek között a virrasztás, a siratás) az utóbbi évtizedekben fokozatosan elsorvadtak. Kutatásunk célja annak a vizsgálata volt, hogy a hazai cigányság őrzi-e még a halál körüli és az ezt követő időszakra vonatkozó korábbi tradícióit. 15 roma/cigány identitású interjúalannyal (5 oláh, 9 romungró, 1 beás, átlagéletkor: 40 év, férfi-női arány: 10:5) készítettünk félig strukturált mélyinterjút. Ezek elemzése azt mutatja, hogy a néprajzkutatók, antropológusok által korábban leírt gyászszokások jelentős része mindmáig élő hagyomány. Ezek a szokások egyrészt hasonlóságokat mutatnak a magyar paraszti gyász néhány tradíciójával (mint amilyen pl. a virrasztás, a gyászidőszak egyes előírásai és tilalmai), másrészt azonban a cigányság őrzi sajátos, a környezettől eltérő hagyományait is. A temetkezési- és gyászszokásoknak így jelentős identitásalakító és identitásőrző szerepe is van. A cigányságra specifikus szokások egyaránt jelen vannak a temetés során (ilyen pl. a sírmellékletek kiterjedt használata, a cigányzenekar szerepének hangsúlyossága) és a gyász időszakában is (pl. a sír itallal locsolása, a gyászidőszak végén a gyászruha elégetése). Az oláh cigányok körében erősebbek a hagyományok megőrzésével kapcsolatos elvárások, egyes szokások már csak az ő körükben élnek. A korábbi hagyományok mellett újak is megjelennek, ilyen pl. a halott temetés előtti házhoz vitele (amit a halál medikalizálódása tett szükségessé), valamint a csempézett falú sírba vagy a szobaként berendezett mauzóleumba temetkezés újabb keletű szokása.*

1. Bevezetés

A különböző társadalmak és társadalmi csoportok halállal, haldoklással, gyásszal kapcsolatos hagyomány- és szokásrendszere folyamatosan változik. Miközben azonban a tradicionális magyar paraszti gyász kultúra rítusai, hagyományai (többek között a virrasztás, a siratás) az utóbbi évtizedekben fokozatosan elsorvadtak, addig a cigányság körében mind a mai napig sokoldalú, élő hagyományrendszer szabályozza a halál körüli és az ezt követő időszakot. Változtak-e ezek a szokások, hagyományok az elmúlt évtizedekben? Mennyiben azonosak a

jelenkori cigányság halállal, temetkezéssel, gyással kapcsolatos szokásai a néprajzi leírásokból ismert korábbi hagyományokkal? Ez a tanulmány ezekre a kérdésekre keres válaszokat. A cigányság halotti- és gyászszokásait bemutató szakirodalom rövid áttekintése után mélyinterjúk tapasztalatai alapján elemezzük a jelenkori szokásrendszert.

2. A haláleset köré szerveződő szokások a hagyományos cigány kultúrában

2.1. A virrasztás

A cigányság körében a halálesetet követő gyász időszaka jól elváló szakaszokra oszlik: ezek a virrasztás, a temetés, a korai hathetes gyász, illetve az egyéves gyász időszakai. Mielőtt a cigányok felbukkantak a modern egészségügy beteganyagában, az otthon (ill. táborhelyükön) beállt halált követő első rituális eseménysorra, a virrasztásra mindig az elhunyt lakhelyén került sor. Noha a halálesetek jelentős része időközben a kórházakba helyeződött, a gyászeseemény helye változatlan, s azóta is a temetésig tart (Szapu 1984, Stewart 2001).

A virrasztás funkciói sokfélék, és a cigányok története során változó fontosságúak voltak. Korábban a holttest őrzését szolgálta, a legújabb korra azonban spirituális rendeltetése maradt legfőbb, és egyben legérdekesebb oldala (Szapu 1984). Mivel a virrasztás a nem cigány közösségekben napjainkra gyakorlatilag megszűnt, ez a szokás mára a cigányság sajátosságává vált (Szabó 2009).

Mikor beáll a halál, a halottas házban gyorsan előkészületeket tesznek, s ezzel párhuzamosan a törtéteknek hamar hírük megy. Legelőször a halott hidegágyra helyezése történik meg; hidegágyául régebben szalma, később levett ajtó, esetleg valamilyen asztal szolgált. A halottnak lábbal az ajtó felé, tehát a helyiségből „kifelé” kell állnia. A falakat lemossák, a helyiségek berendezését kihordják a szabadba, a tükröket pedig letakarják (Szapu 1984).

A cigányság hite szerint a halott lelke, a mulo a halál beállta után hat hétig még ezen a világon kóborol, s a temetésig tartó intervallumban a holttest körül tartózkodik. A holttest körül ennek megfelelően gyertyákat gyújtanak, hogy a lélek ne térhessen vissza a testbe. (Stewart 2001) .

A virrasztás régebben a halál napjától a temetésig tartott. Napjainkban azonban ez az időtartam meglehetősen hosszú is lehet, ezért új szokások kezdenek terjedni. A kiskunhalasi oláh cigányok körében pl. új keletű szokásként a virrasztás a haláleset napjára és a temetést megelőző napra korlátozódik (Szabó 2009).

A virrasztásra (rokonsági foktól és életkortól függetlenül) bárki elmehet, aki önmagát az elhunythoz közelállónak érzi – a virrasztáson így gyermekek is jelen vannak (Szabó 2009). A virrasztás során azonban a megjelentek mind rokonsági fok (Szapu 1984), mind életkor (Stewart 2001) szerinti elkülönülést mutathatnak (Stewart 2001). A szokások változásának egyik jeleként azonban napjainkban ez az elkülönülés már egyre gyakrabban hiányzik (Szuhay és Kőszegi 2002).

A siratás – amelynek során a hozzátartozó kántáló hangon beszél az elhunyról és saját érzéseiről – általában nem jellemző része a cigány virrasztásnak, bár résztvevői megfigyelésen alapuló leírásban még a 2000-es évek elejéről is találunk példát az említésére (Szuhay és Kőszegi 2002).

A virrasztás idejére tilalmak sokasága lép életbe a halottas házban, a tisztátalanság extrém fokának és a mulo jelenlétének okán. A halottas háznál tilos aludni, fésülni, mosni, mosogatni, varrni, főzni, nemi életet élni, tükörbe nézni (Stewart 2001), továbbá visszaköszönni, az „Isten” szóval köszönni, veszekedni, haragot tartani, az ablakon benézni, tükörbe nézni, esküdni, italt visszautasítani vagy meghagyni, háromszor egymás után tüzet adni (Szapu 1984).

E tilalmak megszegőire a balsors, illetve a halál különféle nemei várnak, például aki

- tükörbe néz, elveszíti lelkét,
- fésülni, megvágja magát, és kivérzik,
- mosdik, mos, özönvizet hoz magára (Stewart 2001).

Mindezek magyarázata Michael Stewart (2001) szerint a tisztátalanság elvében keresendő. A tisztaság-tisztátalanság dualizmus alapvető a cigányok gondolkodásában. Identitásuktól (tisztátalan gádzsók és tiszta cigányok) szimbolikus testképükig (tisza felső, tisztátalan alsó testfél) életük számos vonatkozásában meghatározó jelentőségű. Ilyen a haláleset is, melynek beszennyező hatását hangsúlyozza Stewart: annak hatására az elhunyt teste, illetve rokonai mind tisztátalanokká válnak, és ezáltal a gádzsó léthez közelednek, veszítenek életerejükből. Aki ezt idő előtt a fenti, többnyire tisztító jellegű tettekkel megpróbálja megszüntetni, lakolhat a bemutatott módokon (Stewart 2001).

A virrasztás mindezen tilalmak mellett is bensőséges, visszafogott megemlékezés; a rokonok néhai szerettük számára kedves témákról beszélgetnek, illetve olyan dalokat, illetve tréfákat adnak elő, amelyek az elhunynak kedvesek voltak. Az éneklés az éjjel éjfél utáni óráira jellemzőbb (Szapu 1984).

Az éneklés magyarázatában Stewart a tett megemlékező, tiszteletadó jellege mellett annak a mulo-ra gyakorolt hatását is hangsúlyozza. Azáltal ugyanis, hogy a kedvenc dalait

előadják, a halott elválik azoktól, és nem fog visszatérni, amikor későbbiekben énekelnek azokat. A közösség tehát elidegeníti a néhai egyéntől az identitását kifejező énekeket, ezáltal egyben a halottat is távolítja ettől a világtól (Stewart 2001).

A virrasztáskor és egyéb gyászeseeményekkor, illetve egyszerű italozáskor is gyakran öntenek a földre egy-egy korty italt (Szapu 1984, Szuhay és Kőszegi 2002), hogy a halott is ihasson. (Ez a rítus a gádzsók körében már csak bizonyos szubkultúrákban van jelen, a cigányokéhoz hasonlóan eleven szemléleti háttérrel azonban már nem mutat. Például gyöngyösi kistermelő borászok a hordóból leszívott bor első decijét a pince padlójára engedik az „Adunk a halottaknak is!” mondattal kísérve.) Egyes közösségekben a virrasztás során a halottnak is szednek ételt, s azt egy kis tányérban (egy pohár bor kíséretében) kirakják az ablakba (Szabó 2009).

A cigányok a pálinkának lélekerősítő (v.ö. magyar szíverősítő szinoníma) funkciót tulajdonítanak. A virrasztás során szintén előszeretettel fogyasztják (Stewart 2001).

A virrasztás általában késő éjszakáig, vagy akár hajnalig tart – egyetlen dolog éjfél előtt távozni a halottas házból (Szabó 2009).

2.2. A cigány temetés sajátosságai

A cigány temetés történései közt több olyan akad, amely a mai Magyarországon erre a kisebbségre specifikus. Szuhay és Kőszegi (2002) egyenesen úgy vélekednek, hogy "a cigányok temetése nemcsak hogy különbözik az őket körülvevő társadalom temetésétől, hanem egyenesen a temetésben érhető tetten a sajátos cigány kultúra lényege".

A ravatal általában a szabad ég alatt van, csak rossz idő esetén állítják fel a kápolnában. A koporsó majdnem minden esetben nyitott, legfeljebb akkor zárt, ha a holttest állapota ezt megkívánja. A gyászolók a koporsóhoz lépve hangos sírással, jajgatással elköszönnek az elhunytól, megpusztilják. A sírmellékletek egy része is ilyenkor kerül a koporsóba (Szabó 2009). Cigány temetéseken gyakori az érc- vagy üvegekoporsó (Szuhay és Kőszegi 2002). Ellentétben egy gádzsó temetéssel, az őszinte, fékezetlen érzelemnyilvánítás szokványos jelenség. A rokonok zokognak, jajveszékkelnek, esetleg némelyik nő hisztériás tüneteket produkál, például elájul (Stewart 2001).

Az esetleges gyász- és emlékmisén kívül a papnak kevés szerepe van a cigány halotti rítusban. Jelenléte fontos, ám szerepe nem központi (Szuhay és Kőszegi). A pap a sírbatételnél is csak azért van jelen, hogy eltemesse a testet, mely tisztátalanná vált, gádzsó princípiumot nyert a halál során (Stewart 2001). Nem meglepő, hogy az egyház szerepe a haláleset kapcsán nem kifejezettebb: a letelepedett életmód előtt pap jelen sem volt a cigány

temetéseken (Rostás-Farkas és Karsai 1992). Alkalmanként a papra olyan, a keresztény szertartásrendtől teljesen idegen kötelességek is hárulnak, mint például a holttest borral történő locsolása. (Forrás: Katica elment 1. rész _hagyományos cigány temetés Kétegyháza 1991, <https://www.youtube.com/watch?v=rrliM6zCJoA> , Elérés: 2014.12.12.)

Cigány temetéseken a sírhoz a koporsót hagyományosan nem a temetkezési vállalkozók, hanem a rokonok viszik. A koporsó után halad a zenekar, amely nem egyházi dalokat, hanem a cigány népi hagyományból ismert dalokat játszik (Szabó 2009).

A cigány temetéseken újabban gyakori, hogy az elhunytat olyan sírkamrába helyezik, amelyet előzetesen kitegláztak, bevakoltak és kimeszeltek – gazdagabbak esetében szőnyeget is tesznek bele, kicsempézik. A koporsó fölé gyakran betonelemet helyeznek, hogy "ne nyomja a föld" a halott mellkasát. Még tehetősebbek esetében terjedő szokás a kriptatemetkezés, amelynek során a kriptát lakószobaként rendezik be, szőnyeggel, asztallal, székekkel, falikárpittal. Az "örökös lakásba" az elhunyt ruháját, kalapját, egyes használati tárgyait is elhelyezik (Szabó 2009, Szuhay és Kőszegi 2002). Miközben a nem cigányok ezeket a szokásokat fölösleges pénzszerzésnek tartják, addig a cigányok úgy vélekednek, hogy ők „nem temetnek úgy el egy embert, mint egy kutyát vagy disznót, hogy csak földet húznak rá” (Szuhay és Kőszegi 2002). A halottnak ugyanis meg kell adni a tiszteletet. Miközben szegényebb családok, akik egy esküvő költségeit nem tudnák kifizetni, elnézik, hogy a fiatalok eljátsszák a leányszöktetést, s így felmentést kapjanak az esküvő alól, addig a temetés esetében akár másoktól való kölcsönök útján is biztosítani szeretnék a méltó végtisztességet (Szuhay és Kőszegi 2002).

2.3. A cigány sírok mellékletei

„Amilyen gazdag volt itt, olyan gazdag legyen ott is!” (Sztójka Andrásné interjúalany In: Szapu 1984. 39. oldal). Az idézet szellemében a ravatalozástól a koporsó lezárásáig a cigányok az emberi civilizáció kezdetéig visszamenő gyakorlattal sírmellékleteket, azaz a halottal együtt eltemetett tárgyakat helyeznek a sírba. Az elhunyt túlvilági létezésének idejére mindent megkap temetésekor, ami az életben fontos egy cigánynak, és hagyományos kelléke a cigány örömnök, ünneplésnek.

Legfontosabb a pénz. Aprópénzként az elhunyt markába, illetve szemhéjaira teszik, papír címletben zsebébe, illetve egyszerűen a koporsóba. A pénznek a Szapu M. által közölt „hogy ki tudja magát váltani a másvilágon” rendeltetése vélhetőleg a „révész bére” típusú obulusok óta folytonos hagyomány (Szapu 1984).

Az ital úgyszintén elengedhetetlen; üvegeben pálinkát, bort temetnek a halottal együtt (Szapu 1984). Ilyenkor, és a temetői ravatalozás korábbi perceiben is szokás a halottat

alkoholos italokkal öntözni. A sír földjét ugyancsak öntözik borral (Stewart 2001). Ez a gyakorlat későbbi, temetői megemlékezésekkor is folytatódik, amikor szintén a sír földjét locsolják, illetve az üvegeket a fejfához állítják. Dohányt, pipát, kalapot, illetve botot is szokás mellékelni (Szapu 1984).

Szembeötlő ugyanakkor, hogy élelem együtt temetéséről sehol sem lehet adatot találni. Ennek ellenére azonban a halott a tiszteletére elfogyasztott étel, illetve a neki szentelt pomana-i (és évfordulói) teríték által mégis részesül túlvilági táplálékban.

2.4. A gyász időszaka

A korai gyászidő hat hétig tart (Szapu 1984). Ennek magyarázatát vélhetőleg a cigánység orthodox környezetben töltött évszázadaiban lehet keresni (Ronald C. Finucane In: Hesz 2005). A fekete szín viselete az esetek legnagyobb többségében erre az időszakra korlátozódik. Ilyenkor nem szabad szórakozóhelyre vagy kocsmába menni (Szabó 2009). Tilalmas a mulatozás, a zenehallgatás, a vörös szín viselete (az élet szimbóluma), az italozás, az éneklés, illetve a borotválkozás, hajvágás (Stewart 2001).

A hozzátartozók a hatodik héten misét mondhatnak az elhunyt lelki üdvéért, és a mulo visszajárásának megszüntetésére. Utána a pomana, egy szűkebb családi körű, tor-jellegű étkezés következik, melynek vendégei immár csak a közeli hozzátartozók. Teríték, s rajta étel jut az elhunytak is (Szapu 1984). A gyászolók maguk döntenek el, hogy a hat hetes időszakot követően tovább is betartják-e a gyászszokásokat három vagy hat hónapig, illetve egy évig. Fél éven vagy egy éven keresztül általában csak az idősebbek hordanak gyászruhát. Gyakori, hogy a közeli hozzátartozókat 3 hónapig, a távoliakat csak hat hétig gyászolják (Szabó 2009). Az oláh cigányok körében szokás, hogy a gyászidő leteltét követően tüzet gyújtanak, s fekete ruháikat arra dobják (Szabó 2009).

3. A vizsgálat módszertana

Jelen vizsgálat célja a cigánység és a halál kapcsolatának feltárása, továbbá a cigánység körében a halállal összefüggően létező, kortárs szokások bemutatása volt. A feladat által kívánt információgyűjtéshez megfelelő módszernek viszonylag kis számú (15 darab), ám annál részletesebb interjú elkészítése ígérkezett, illetve bizonyult.

A beszélgetések a félig strukturált mélyinterjúk módszertanának megfelelően zajlottak. Ennek megfelelően az interjúk előre összeállított, nyitott kérdéseket tartalmazó kérdéssor alapján történtek, a kérdések sorrendje azonban nem volt szigorúan szabott, s a beszélgetés az

interjúalanyok válaszainak megfelelően az előre meghatározott kérdésekhez kapcsolódó további témakörök irányába is kitért. Az interjúk kérdéssorát a tanulmány végén, mellékletben közöljük. (A kérdéssor 4. és 5. blokkjára adott válaszokat egy későbbi tanulmányban dolgozzuk fel.)

A vizsgálat két földrajzi területen, Heves megye gyöngyösi járásában (11 fő), valamint Budapesten (4 fő) zajlott, egyenként átlagosan 45-50 perces beszélgetések keretei között. A kutatásban interjúalanyként részt vevő minden egyes adatszolgáltató előzetes – személyes vagy telefonos – felkérésre, saját döntése alapján vállalkozott az interjúra, amely miatt utólag semmilyen anyagi vagy egyéb juttatásban nem részesült.

Az interjúalanyok részben ismerősi körből kerültek ki, részben hólabda módszerrel értük el őket. Az interjúk helyszínei általában iskolák (1-4, 9-10, 12-15 interjúk), kollégiumok (6-8 és 11 interjúk) voltak, egy esetben (5) az interjúalany otthona. A vizsgálatban résztvevők átlagéletkora 40 év volt, a legfiatalabb 24 éves, a legidősebb 67 éves. Az interjúalanyok kétharmada (10 fő) férfi, egyharmada (5 fő) nő. Az interjúalanyok demográfiai jellemzőit az 1. táblázat mutatja be.

Az interjúkról további feldolgozás céljára, az adatközlők engedélyével hangfelvételek készültek. Az adatközlőktől származó minden egyes alábbi idézet szó szerinti, kiejtészű írásmóddal készült. A továbbiakban az idézetek utáni számok az interjúk (1. táblázatban jelzett) sorszámára utalnak.

A választott metodikával, és legfőképp elemszámmal lehetetlen vállalkozás volna átfogóan bemutatni egy akkora és olyan változatos csoportot, mint Magyarország cigány népe. Ennek okán a vizsgálat meg sem kísérelt általános statisztikai érvényre törekedni, hanem az ismeretekben sokkal inkább az egyedi vonásokat, illetve az azok összességéből visszafejthető, létesítő és kormányzó alapelveket kereste.

A kutatás tisztán minőségi vonatkozásainak szempontjából az alanyok javának Heves megyei származása módfelett szemléletes előnyökkel bír. Egyfelől demonstrálja, hogy a cigányság hagyományai még azonos etnikumon, megyén, sőt, járáson belül is milyen változatosságot mutatnak, mégis rendkívül egységes kulturális csapásirányuk mentén. Másfelől – lévén szó az ország egyik északi megyéjéről – az ottani viszonyok megfelelnek körülbelül minden harmadik magyarországi cigány társadalomföldrajzi környezetének.

A kérdőív (demográfiai adatokat követő) első kérdése annak a meghatározására irányult, hogy az interjúalany a „roma” vagy a „cigány” kifejezést részesíti-e előnyben. Kilenc adatközlő inkább a „roma” kifejezés mellett foglalt állást, a fennmaradó hat a „cigány”

használatát támogatta inkább. A továbbiakban az egyes interjúk részleteinek idézése során mindig az adott alany által preferált kifejezés szerepel majd.

1. táblázat: Az interjúalanyok demográfiai adatai

Kronológiai sorszám	Nem	Életkor	Etnikum	Születési hely (H. m. = Heves megye)	Lakhely	Iskolázottság
1	N	43	Oláh	Gyöngyös (H.m.)	Gyöngyösoroszi (H. m.)	~8 általános
2	N	54	Romungró	Gyöngyös (H.m.)	Gyöngyösoroszi (H. m.)	~8 általános
3	N	40	Romungró	Gyöngyös (H.m.)	Gyöngyösoroszi (H. m.)	~8 általános
4	F	35	Romungró	Gyöngyös (H.m.)	Halmajugra (H. m.)	~8 általános
5	F	67	Oláh	Bag (Pest m.)	Gyöngyös (H. m.)	~8 általános
6	F	24	Beás	Marcali (Somogy m.)	Pamuk (Somogy megye)	Egyetemi
7	F	29	Romungró	Budapest	Budapest	Egyetemi
8	F	28	Oláh	Vidéki kisváros	Szigethalom	Egyetemi
9	F	44	Romungró	Tarnazsadány (H. m.)	Tarnazsadány (H. m.)	Felnőttképzés
10	N	57	Romungró	Gyöngyös (H.m.)	Halmajugra (H. m.)	~8 általános
11	F	24	Oláh	Öcsöd (Jász-N.-Sz. m.)	Öcsöd (Jász-N.-Sz. m.)	Egyetemi
12	F	51	Romungró	Sarud	Verpelét (H. m.)	~8 általános
13	F	24	Romungró	Eger (H.m)	Verpelét (H. m.)	~8 általános
14	F	38	Romungró	Gyöngyös (H.m.)	Halmajugra (H. m.)	~8 általános
15	N	38	Oláh	Gyöngyös (H.m.)	Gyöngyös (H.m.)	~8 általános

4. Eredmények

4.1. A halál korábbi hagyományai

„Úgy volt, hogy, vagyis úgy van, ha valaki meghal (...) még régen, de az a baj, hogy már sajnós nem lehet, de régen úgy virrasztottunk, hogy a házában, a házban volt a halott, és ott voltunk vele. Ott éjszakáztunk vele. A kedvenc nótáját húztuk, húzták a zenészek, beszélgettek róla, a jó dolgait elmondták, és a rossz dolgokat is. Ittunk, ettiünk meg minden. És öt-hat napig ment ez a virrasztalás.” [11. interjú]

„Hát valamikor, amikor meghalt mondjuk egy roma ember, akkor három napig gyászolták úgy, hogy ki se vitték a ravatalozóba, de ez még, hogy mondjam, visszamenőleg, mer mi kutattunk is ezek után, visszamenőleg most mondhatnám hogy egy negyven-ötven-hatvan évvel ezelőtt akkor három napig ott a cigánytelepen, ott ravatalozták fel a cigányok, és ott volt az összes család, rokonság, barát, boldog, boldogtalan, ittak, a férfiak kint tüzeltek, az asszonyok meg bent beszélgettek a lakáson belül. És amikor ugye megtörtént a tragédia, akkor főleg félretették a haragot, tehát valakihez valamelyik családtag nem szólt, akkor teljesen zokszó nélkül megjelentek, támogatták, segítettek, összegyűjtöttek pénzeket a romák. (...) Tehát

olyanokat is csináltak, hogy akinek egy kicsit jobban ment, akkor a saját ágyát is képesek voltak följánni. Szétszedték a régi szekrént és az ágyat, és mindig volt ott egy olyan mesterember romákon belül, aki ezt a koporsót legyártotta.” [9. interjú]

Első, témabeli kérdésünk a gyermek- és ifjúkorra visszamenő emlékekben őrzött, régi cigány halotti rítusokról és temetésekről kért ismereteket. Ennek során kétféle véleménycsoport jelent meg: a valamelyes számbeli fölénybe kerülő visszaemlékezések lényegükben változatlan szokásokról számoltak be, míg a fennmaradó, megváltozott szokásokat említő beszámolók egyike sem árulkodott arról, hogy a halotti és gyászszokások elemi részei (virrasztás, temetési menet) eltűntek, vagy jelentősen megváltoztak volna.

A maitól eltérő gyászszokásokról csak szórványosan emlékeztek meg az interjúalanyok. Némelyik, például oláh körben élő hagyományra, mint a borotválkozás és a fésülködés gyászidei tilalmára a nem oláh származású adatközlők közül többen már csak mint elhagyott szokásokra emlékeztek. Az adatközlők nagyobbik csoportja a múlt és a jelen szokáskincsét éles elhatárolás nélkül, egymáshoz képest folytonosan adta elő, még annak ellenére is, hogy a megfelelő kérdések világosan és hangsúlyosan kérték őket a kettő szétválasztására.

Abban, hogy a „rég”, illetve a jelenlegi szokások közötti határvonal meghúzás, a kettő közötti különbségtétel elsőre sokszor nem volt egyértelmű, nem szabad a megfogalmazásokat, illetve az interjúalanyokat vétkessé nyilvánítani. Sokkal inkább érdemes észrevenni a jelenség kulturális, sőt – ha úgy tetszik – néplélektani mondanivalóját: egy határozott, ugyancsak kifejezett folytonosságot illusztrál, a régi és az új közvetlen és oszthatatlan kontinuumát.

4.2. A virrasztás

„Hát a halál az úgy van, hogy ha véletlenül az a beteg kórházban hal meg, nagyon sokan odagyűlnek a kórházba, megmondják, hogy az illető meghalt, meg minden, utána hazamennek, virrasztalást tartanak, aznap elkezdik a virrasztalást. Ez a virrasztalás ez úgy van, hogy disznót vágnak, italt hoznak, főznek, úgyhogy míg el nem következik a temetés, addig minden nap.” [1. interjú]

„Mi ha elveszítjük egy hozzátartozónkat, legalábbis minálunk ez a szokás, ha elveszítünk egy hozzátartozónkat, akkor azt igenis addig, míg el nem temetik,/mindenki/ fönn van. Külön az asszonyok, külön a férfiak. (...) És ezt a 4-5 napot, ameddig ugye el nem temetik, mi ezt

teljesen ki szoktuk virrasztani. A legközelebbiek talán nappal alszanak 2-3 óra hosszát, hogy bírják. De nálunk az a szokás, hogy ameddig ő nincs ott, mi főnt vagyunk.” [3. interjú]

A virrasztás, vagy autentikus változatban "virrasztalás" tulajdonképpen a legegységesebb cigány halotti szokás; az adatközlők közül senki sem tett említést arról, hogy eddig bármely helyrajzi illetőségű vagy etnikumú hazai csoport elhagyta volna. Az interjúk 15 alanyának rokonságában mind a mai napig élő hagyomány, s mindenki a halálesetet követő legelső eseményként említette.

A virrasztásra minden megkérdezett környezetében a széles körű rokonság és a barátok mellett mindenkit szívesen várnak, akinek az elhunyt kedves volt. Helyszínéül egybehangzóan az elhunyt otthonát jelölték meg.

A virrasztás programját illetően mindenki kiemelte az esemény megemlékezés-jellegét: a központi témát az elhunyt személye, erényei és különböző tettei jelentik. A virrasztási imádkozás is általánosan megjelent az interjúkban, bár többen utaltak arra, hogy az inkább az asszonyok feladata.

Emellett szintén egyetemesen jellemző a közös étkezés, illetve az alkoholfogyasztás is, azonban lerészegedni általában szigorúan tilos. Az italból a legtöbb adatközlő környezetében kiöntenek a halottnak a földre egy keveset, mielőtt azt lehajtanák. Az ételekkel kapcsolatban a régebbi időkből említett, a halott javára, pontosabban túlvilági jóllakatására történő fogyasztásra csak kevesen utaltak konkrétan. A korábról leírt, helyben történő disznó- illetve birkavágás szokása a kérdésben megszólaló romungró megkérdezettek szerint inkább a régi, vándor- illetve telepi élet keretei között volt általános; ugyanakkor az oláhok többsége szerint ez a mai napig jellemző.

A legtöbb megkérdezett környezetében elzárkóznak a zene megszólaltatásától, és virrasztási éneklésről is csak szórványosan lehetett értesülni. Oláh körben két beszámoló néhány különleges tilalmat említett a virrasztáson: tilos visszaköszönni, kezet rázni, esküdni, az ablakon benézni.

4.3. A siratás

A kutatás során a néprajzi meghatározás szerinti, siratóénekekkel történő siratás szokásának létét nem lehetett igazolni; az adatközlők közül a legöregebbek sem emlékeztek ennek gyakorlására. Sokszor a megkérdezettek félre is értették a vonatkozó kérdést, és a siratást nem

egy konkrét rituáléval, hanem a friss veszteség érzelmeinek általános megnyilvánulásaival, például zokogással, ájulással azonosították.

Kérdező: - *Siratás?*

Interjúalany: - *Igen, volt. Hát akkor is, mikor elhunyt a hozzátartozó, meg mikor imádkoztunk érte, utána is az a siralmas izé volt érte, igen.*

Kérdező: - *Mikor elindultak a temetőbe, akkor is?*

Interjúalany: - *Igen, akkor is, akkor a nótaszó szólt olyankor az ő nótái, akkor persze, hogy sírtak.* [2. interjú]

Az, hogy a megkérdezettek a siratás önálló rituális elemként való létezését sem tudták értelmezni, arra utal, hogy az interjúk alanyai már biztosan nem találkoztak e szokással. A szélesebb körű női gyászkötelességekről mindenesetre nem egy megkérdezett beszámolt: például a gyászt az asszonyok viselik tovább (akár egy évig), illetve a virrasztáson az imádságokat is inkább a nőrokonok mondják. Talán ez utóbbi azonosítható legjobban a siratás funkcióját a jelenkorban is fenntartó, megőrző rituális elemként.

4.4. A temetés

„Nagyon régóta szüreteltem egy embernek itt a faluban. És ő eljött a cigány temetésekre. Az nagyon tetszett neki az, hogy a zene szólt. De több nóta, hallhatók, legszebb nóták szólaltak meg, hallhatók. És ő mindig aszonta, én is így szeretném a temetésemet.” [10. interjú]

„Az egész temetés úgy zajlott, hogy jött a hullaszállító kocsi, ami alapvetően a holttestet hozta haza először és otthonról vitték ki a nyughelyére. (...) Hazajöttek, megtekintették utoljára ugyebár az elhunytat és megtekintették, elbúcsúztak tőle, mindenki láthatta utoljára ismerős, rokon, barát mindenki és amikor már mindenki jött, akkor együtt a kocsival kikísérték az elhunytat a temetőbe. [6. interjú]

„Hát minden hozzátartozónkot pap temette. Úgyhogy kántor, meg a papnak, ahhoz nagyon ragaszkodunk mink hozzája, hogy mindig temetésen ő ott legyen. És nagyon szépen, amit mink leírunk neki, a kántornak a búcsúztatóba, hogy most a halott kitől búcsúzik, hogy mondjuk lánya, onokája, veje, akkor olyankor nagyon szoktak sírni, mer az nagyon fájdalmas. Mer mikor onokámat is búcsúztatták, már éntőlem is, szüleitől, testvéreitől, attól rosszabb nincs is.” [2. interjú]

A legtöbb adatközlő környezetében a virrasztással töltött napok végén történik az elhunyt temetése. Azon keveseknél, akik a virrasztást megszabott ideig (3 napig) végzik, a temetés időpontja természetesen a virrasztás befejezése utánra esik.

Az eseménysor sokhelyütt rögtön egy cigányságra jellemző elemmel, a halott temetés előtti házhoz vitelével veszi kezdetét. A szokás – az egyszerű logika jogán is – a halálnak a modern egészségügybe helyeződésével kapcsolatos nóvum, hiszen korábban, amikor a halottat a temetésig otthon tartották, értelemszerűen még nem létezhetett. A nyitott koporsójú elhunyt nem különösebben hosszú időt, legfeljebb két órát, de többnyire csak felet tölt néhai lakhelyén, ahol az előző napokban szerettei virrasztottak. Ilyenkor a gyászolók még a temetőbe érkezés előtt leróhatják tiszteletüket az elhunyt előtt. Nem egy sírmelléklet is ilyenkor kerül a koporsóba.

Néhány beszámoló alapján mind a mai napig előfordul, hogy a pap a háznál csatlakozik a temetési menethez, és elvétele még kikérés is előfordul. Ugyanakkor a cigány temetés legjellegzetesebb közreműködője, a zenekar, a legtöbb beszámoló szerint szintén a háznál lép be a ceremóniába. A kutatás során nem talákoztam olyan temetési rítus leírásával, amelyben a zene ne kapott volna lényeges szerepet. Amennyiben a nap eseménysorát úgy fogjuk fel, mint az elhunyt számára kedves személyek és élvezetek végső, nagy felvonultatását, akkor nyilvánvalóvá válik az is, hogy a zene mindebből nem hagyható ki. A muzsika legtöbbször élő, hagyományos cigányzene, noha újabban zenekarilag nem reprodukálható műveket elektronikai eszközökről játszanak le. Akár így, akár úgy, de a háztól a temetőbe induló menetet mindenképpen végigkísérik az elhunyt kedvenc dallamai. A beszámolók alapján a gyászolók a menet során általában, a temetőben viszont már többnyire nem énekelnek.

Sajnos nem egy megkérdezett panaszkodott arról, hogy a falusi hagyományos cigányzenekarok sok községben megszűntek. Ebből kifolyólag például a Gyöngyöستől keletre eső, Halmajugrától Verpelétig terjedő területet egyetlen, kápolnai illetőségű zenekar „látja el”. A zenészeket megfizetik, itatják, és szállításukat, vagy annak költségeit is állják.

Cigány temetéseken gyakori, hogy a pap a gyászbeszéd végén (a temetés főszervezőjétől előzetesen átvett lajstrom alapján) az elhunytat egyesével, egy-egy mondatban is elbúcsúztatja hozzátartozóitól. A rokonok körén túl a búcsúztatás kiterjedhet további szeretett személyekre, barátokra, jó szomszédokra is. Heves megyéből érkezett beszámoló arról, hogy a "magyar" temetéseken is elő-előforduló ezen elem érvényre jutását az egyház korlátozta, ennek folytán az lényegében ki is vészett a helyi temetési szertartásból.

A temetésről a rokonok a – megkérdezettek többségének környezetében jellemzőnek mondható – halotti torra mennek, ami jobbra visszafogott, és meglehetősen rövid esemény. Azon megkérdezettek, akik tort nem említettek, helyette néha étteremi vagy italmérési összejövetelben folytatódó eseményeket említettek.

4.5. Különbségek a nem cigány és a cigány temetések között

„Érzelmileg is nem olyanok a magyar emberek, mint a romák, nem tudják úgy feldolgozni, hogyha valaki elhunyt, mint a romák. Romáknál sokkal nehezebb az érzés, mint a magyar embernél, ott is van, aki könnyezik, de nem úgy sirassa meg, mint a romák. Vannak, akik összeesnek, fellocsolják őket, aki annyira nagyon a szívére veszi. Mert a romáknál nagyobb az érzés szerintem, mint a magyar embernél, bármilyen téren. Sértődékenyebbek, érzékenyebbek.” [12. interjú]

„Én apámnak karácsonykor is viszek ki [italt]. Szilveszterkor is szoktam kivinni neki pezsgőt. Nem szerette, de bort is viszek mindig. És akkor számho' teszem, nem iszok belőle, nem iszok belőle, mer' nem érdekel az ital, csak mégis a tiszteletére a számho' teszem.” [10. interjú]

A magyar (ez esetben: nem cigány, gádzsó) és cigány temetések között mutatkozó leglényegesebb különbségként a megkérdezettek jelentős része a kétféle esemény érzelmi megnyilvánulásait és hangulatát említette elsőként. Nem egyszer hangot adtak a magyar temetések visszafogottságával kapcsolatos értetlenségüknek is.

Azt, hogy szokás-e italt vagy ételt a sírnál elhelyezni, a legtöbben csak célzott kérdésre árulták el. A megkérdezettek nagy többsége szerint szokás a temetéskor a sírra italt locsolni, ez többnyire az elhunyt kedvenc italának kiöntését jelenti. Ugyanakkor – a legtöbb adatközlő beszámolója nyomán – úgy tűnik, hogy a sír későbbi látogatásakor is széles körben gyakorolják ezeket a gesztusokat. Az italt felbontják, minimális mennyiséget esetleg leisznak belőle, a többit pedig részben a sírra locsolják, részben pohárban, avagy az üvegben hagyva a hantra állítják. Többen említették cigaretta sírra helyezését is; a szálakat általában meggyújtva, füstszűrőjükkel lefelé szúrják a földbe.

Míg az ital temetőbe vitele még ma is általánosnak mondható, ételt ugyanezen alkalmakkor egyik megkérdezett környezetében sem helyeznek oda. Egy oláh adatközlő számolt be arról, hogy az elhunyttal kapcsolatos évfordulókon megfőzik kedvenc ételét, és azt – a túlvilági, áttételes és szimbolikus táplálás elvén – alamizsna gyanánt a nincsteléneknek adják.

4.6. A sírmelléletek

"Szoktunk beletenni kártyát, ha szeretett kártyázni. Ha szeretett inni, akkor mindig egy üveg bort. (...) Ha olyan, aki szerette az édességet, akkor annak édességet. Aprópénzt a zsebébe. Aprópénzt a zsebébe. Az nagyon fontos. Hogy pénz nélkül nem engedjük el, mert egy romának az a lényege, hogy pénz mindig legyen a zsebébe', bárhova megy. (...) De van aki már újabban úgy fogja fel, hogy a halottnak már nem kell semmi, mer' ő nem nem értelmezi eztet már. És akkor van, aki felbontsa a hagyományt, és akkor mindig a másik mondja, hogy ez most így nem volt jó, vagy ezt nem kellett volna. Vagy most ezt nem tetted jól, hogy most ezt nem tetted jól, hogy ezt nem tettél be neki, mer ez kellett volna még. Papucs az nagyon fontos, el ne felejtsem. Váltócipőt, -ruhát. (...) Mer' általában ugye öltönybe' vannak eltemetve, és akkor egy váltót, ami otthoniasabb." [3. interjú]

„Nem szabad fényképet beletenni. (...) Mert nálunk az a szokás, fényképet azért nem szabad beletenni, mert félnek attól az emberek, hogy ha azt beleteszik, akkor nem-e az lesz a következő halott a családban.” [14. interjú]

Sírmelléleteket, azaz az elhunyttal együtt eltemetett tárgyakat az összes adatközlő környezetében szokás legtöbbször a koporsóba, vagy esetleg magába a sírba is helyezni. A beszámolók alapján koporsóbeli elhelyezésükre két alkalommal kerülhet sor: először a házhoz vitelkor, másrészt a temetőben, a ravatalon. Ez utóbbinál többnyire az összes közelebbi rokon vagy barát egyesével, esetleg néhányadmagával utoljára megtekinti az elhunytat, és a koporsóba helyezi adományait.

A sírmelléleteket mindig élvezeti cikkek (jellemzően ital, illetve dohány), pénz, valamint személyes tárgyak alkotják. Az előbbieket minden megkérdezett esetében az elhunyt kedvenc italai teszik ki, amelyekkel néhányuknál a temetési szertartás során a koporsó belsejét és a testet is meglocsolják. A zsebekbe dohányos elhunyt esetében mindig kerül néhány doboz cigaretta.

A pénz mellékelése is egyetemesen elterjedt; a túlvilági forintokat többnyire a halott ruházatának zsebeiben helyezik el a rokonok, esetenként az elhunyt földi életmódjára reflektálva meglepően nagy címletekben.

Élelemnek a halottal együtt történő eltemetése egyik megkérdezett környezetében sem jellemző, ellenben hasonló, a halott túlvilági ellátásával kapcsolatos funkciót a virrasztók és toron megjelenő vendégek ételfogyasztása hordozhat.

Minden adatközlő környezetében jellemző, hogy a rokonok az egyéb tárgyi mellékletek dolgában sem fukarkodnak, emlékeztvén arra az elvre, hogy ez az elhunyt utolsó napja a föld felett, amelynek során el kell látni őt mindennel, amit életében szeretett. Amellett, hogy többnyire kedvenc ruhájában temetik el, az adatközlők környezetében az elhunyt következő holmijai kerülhetnek a sírba: pipa, ékszerek, további ruhadarabok, hangszerek, horgászbót, kártya, sétabot.

A beszámolóiban esetenként megjelennek különböző tárgyak mellékelésével kapcsolatos praktikák és ezoterikus tilalmak is; ugyanakkor ezek településenként változnak. Halmajugrán a romungrók például ódzkodnak a fényképek mellékelésétől, mondván, hogy az azokon szereplők lesznek a következők, akik a másvilágra távoznak. Az alig tíz kilométerre fekvő Gyöngyös oláhjai ugyanakkor nem fogalmaztak meg kifogást a fényképekkel szemben, hanem helyette a kártya koporsóba helyezését tulajdonítottak „ördögi” következményeket. Egy oláh interjúalany említette, hogy családjában csak aprópénzt szabad a zsebekbe tenni, mert nagy címletekkel nem engedik át az elhunyt lelkét a másvilágra.

A magyarok körében a cigány temetésekről keringő szórványos ismeretek közül talán a kripta- és mauzóleumtemetkezéssel kapcsolatos észrevételek a legelterjedtebbek. Azt azonban már kevesen tudják, hogy a kriptatemetkezés inkább a magyarországi cigányságon belül kisebbséget alkotó oláhok kedvelt szokása. Interjúalanyaim közül három oláh adatközlő, illetve némelyik, oláhokra hivatkozó romungró is beszámolt a kriptatemetkezés igényéről.

Noha a helyi cigányság egy-egy prominens vagy gazdag tagját nem egyszer mauzóleumba temetik, az nem összetévesztendő a kriptával. Utóbbi általánosságban egy kicsempézett falú sírgödört jelent. A mauzóleumok ezzel szemben egyenesen miniatűr szobákra emlékeztetnek, egy mindennapi lakószobát idéző bútorzattal. Típusos esetben a padlóra szőnyeg kerül, a koporsó mellé pedig dohányzóasztal, illetve esetlegesen a falra egy-egy bekeretezett fénykép. Az italmellékletek jó része a dohányzóasztalon foglal helyet. Heves megyei interjúalanyok beszámoltak arról, hogy a rokonok gondossága arra is kiterjed, miszerint az italok különféle nemeihez a megfelelő méretű és alakú poharakat is mellékeljék.

A jellegzetes cigány közadakozás haláleset köré csoportosuló példáinak sorában a "virrasztalás" megszervezése az időrendben első, de nem az utolsó alkalom. Szegény elhunyt esetén több megkérdezett interjúalany szerint alapvető, hogy rokonai, ismerősei – akinek ez módjában áll – adománnyal segítenek a temetést fedező összeg előteremtésében. Vidéken az anyagiakon túlmenő, közvetlen fizikai segítségnyújtás létét is sikerült feltárni és igazolni. A mai magyar kormány szociális temetkezéssel kapcsolatos rendelkezéseitől függetlenül a tarnazsádányi cigányság tulajdonképpen a régi időktől kezdve folyamatosan gyakorolja a

halott eltemetésének ezen, kollektív módját. A temetés köré csoportosuló munkákat egy időszakosan váltakozó összetételű, néhány főt számláló társaság végzi. Haláleset alkalmával a társaság férfitagjai felkeresik a virrasztókat, és felajánlják szolgálataikat a családnak. Kompetenciáik meglehetősen széles körűek: igény szerint betonozott, a cigány szóhasználatban már "kriptá"-nak minősülő sírgödöröt is készítenek, ugyanakkor a temetés során a koporsó mozgatását is ők végzik. Többször előfordult, hogy a szociális temetkezési egység segítségéért helybeli magyar családok is folyamodtak.

4.7. A gyászév megemlékezései

„Halotti tor? Szokott [lenni]. Egy éves, hat hetes tor, meg a virrasztalásokon, a kedvenc ételét főzik, ezt el is felejtettem mondani, hogy a hat heti tornál vagy az egy évi tornál idegeneket szoktak meghívni. Ez azért van, hogy egyenek a halottnak a lelkére. (...) Meg az szokott lenni, hogy a halottnak, mikor megtöröd az ételt, az első tányért neki szedik és kiöntik, vagy odaadják a kutyának. Vagy behívnak valakit, hogy egye meg az a tányér ételt. És ez is azért van, ahogy mondtam, a lelkére.” [11. interjú]

Interjúalany: - *Igen, igen a temetés megtörténik, akkor hat hét után még egyszer ugyanazt megteszik, ami volt a temetésen. Vagy még el nem temettük. Azt jelenti, hogy hat hét után még egyszer csinálnak egy mulatságot. Akkor dobják le a fekete ruhát.*

Kérdező: - *Ennek a neve pomana?*

Interjúalany: - *Pomána, igen.* [5. interjú]

A halotti torok rendezésének szokása a válaszadók nagyobb részének környezetében megtalálható. Többen közülük jelezték, hogy a tor egy virrasztással eltöltött éjszakához képest jóval szerényebb rendezvény. Többször nem éjszakába nyúló, és a virrasztáshoz mérhető komolyabb italozás, vagy étkezés sem jellemző. A távoli rokonok, vagy a temetésre messziről érkezett gyászolók még egyszer utoljára „megtisztelhetik” a halott családját és házát, mielőtt hazaindulnának.

A gyászév további megemlékezései között a legtöbben a halottért mondatott misét említették. Időpontjuk a temetésre utáni hetedik vagy harmincadik napra eshet, és a szűk család vesz rajtuk részt.

Emléktor (a cigány nyelvben pomana [pomána]) üléséről csak az oláh válaszadók számoltak be. Ezen szűkebb családi körben tartott megemlékezés időpontja általában a

temetés utáni 42. nap. A 11. interjúból idézett részlet a halott „lelkére” történő evésben eleven túlvilági hiedelmek létezését is igazolja.

A halottak visszajárásával kapcsolatos hiedelmek, noha nem álltak a kutatás közvetlen homlokterében, néhány interjú során mégis szóba kerültek. Inkább oláh és beás megkérdezettek igazolták a visszajárás lehetőségének meglétét. Tartamát illetően hol a hat hetes korai gyászt, hol határozatlan időt adtak meg. Érkezett beszámoló arról, hogy kisgyermekek halála esetén hajuk egy-egy tincsét a szülők levágják és magukhoz veszik, hogy emiatt a megboldogult gyermekük visszajárjon.

4.8. A gyászidő kötelességei

„Az az elvárható, minimum a hat hét, utána aki fölveszi a gyászt, meggondolhatja magát. De hát amikor fölveszi a fekete ruhát, akkor azt mondja a ... nem mond, mennyi idő, de hat hétig minimum. Van aki hat hónapig, van, aki egy évig, van, aki élete végéig hordja a feketét.” [5. interjú]

„Tehát úgy... hogy mondjam, tehát az ahogy mondják így, akik járnak a templomba, szeretik mielőbb elengedni a halottat, érted mire gondolok. Úgyhogy ő akkor már ott felszabadultak a családok, megnyugszanak, mindennap kijárnak egyébként, körülbelül, hogy mondjam, egy éven keresztül úgy azé' jellemző, hogy szinte mindennap kint van a család.” [9. interjú]

A haláleset után minden adatközlő környezetében kötelező fekete gyászruhába öltözni. Viselésének többnyire van egy minimális, elvárt időtartama; amennyiben valaki korábban veti le a gyászöltözéket, a közösség a halott iránti tiszteletlenséggel vádolhatja őt. A határidőt legtöbbször a fent említett megemlékezések (gyászmise, pomána), vagy a haláleset fél-, illetve egyéves évfordulói jelölik ki. Néhányan említették, hogy a feketét a nők viselik tartósabban. Egy adatközlő szerint a gyöngyösi oláh cigányok némelyike a gyász lejártával az elhunyt sírjánál fel is gyűjtotta a gyászruhát.

Volt azonban két olyan interjúalany is, aki a kötelező időtartam előtt levetette a gyászt mondván: nem a külsőségek, hanem az ember érzelmei hordozzák a gyász lényegét. Mindazonáltal ezt kivételes, de legalábbis korántsem általános gyakorlatként kell értelmezni, miután a megkérdezettek túlnyomó része a gyászban éppen a halott tiszteletét demonstráló viselkedést és öltözködést hangsúlyozta. Ennek megfelelően sok közösségben a hasonló tetteket mind a mai napig elhajlásként, az elhunyt tisztelete elleni vétékként értelmezik, ami kifejezett rosszallást vált ki.

Az ellentétes végletet példázva néhány interjúalany beszámolt arról, hogy napjainkban már sokan életük végéig gyászolják szeretteiket a külsőségekben is, tehát viselik értük a feketét. Ez a hagyományos szemlélethez képesti attitűdváltást illusztrálhat, jelezheti, hogy az élet rendje nem restaurálható ugyanúgy, mint azt a hagyományos cigány hagyomány megkísérelte.

Ha nem is jelenik meg szigorúan értelmezett kötelességként, a gyászév során alapvető a sír majd mindennapos látogatása; legalábbis azon néhány megkérdezett szerint, aki említette ezt. Természetesen ilyenkor is visznek italt vagy dohányt a sírra.

4.9. A gyászidő tilalmai

„Hát a legtöbb esetben nem szoktunk tévézni, nem szól a rádió, nincs zenehallgatás. Ameddig gyászt tartunk, addig nincs zenehallgatás, majd egy év után van tévé. (...) Én egy évig nagyon sokat inkább olvastam, mert valami kellett, hogy lefoglaljon. És majd zenehallgatás olyan két év, mikor már úgy a romák leteszik a gyászt. Három.” [3. interjú]

„(...) oszt hogy mér nem szabad a tükörbe nézni, fésülni, hogy hogy áll a hajuk, vagy mittudomén, és azt mondta, hogy hogyha az elhúnyt nem nézhet bele, akkor tük se nézhetek addig bele, míg el nincs temetve.” [2. interjú]

„Például azok a dolgok, amik utána maradtak, azokat ott hagyják, tehát ott van úgy, ahogy ő hagyta míg életében volt. A kedvenc tárgyai, ami még ott maradt. (...) Például akkor a ruháit, azokat nem lehet odaadni senkinek vagy kitenni, az az övé volt, annak ott kell maradna, vagy a kis dolgait, az mind az övé, azokat nem adják oda senkinek. (...) Másik pedig hogy az ő szokásrendszerét – valószínűleg mondhatjuk, hogy ez az ember a legidősebb – akkor az ő szokásait, amit ő behozott, egy napra rá tilos megváltoztatni, azt vinni kell még egy évig, kettőig, ameddig ő lett volna a legidősebb, az kell, az az ő feladata, azt vállalni kell, ő hozta be. Akkor például a zenei stílusát, ha mondjuk zenélt vagy valami, akkor azt tilos elvenni tehát az az övé volt, az az ő tulajdona, amit nem lehet elvenni.” [6. interjú]

A halott tiszteletének elve a pozitív kötelességek mellett inkább tilalmakat léptet életbe mind a tizenöt megkérdezett interjúalany környezetében. Ezek közül a leggyakoribb a fekete ruha idő előtti levetésének tiltása; továbbá általánosan jellemző a megkérdezettek környezetében az is, hogy a gyász során mulatni, illetve zenét hallgatni tilos. Természetesen a betervezett örvendetes családi vagy társadalmi események, így a keresztelők, illetve a lakodalmak is halasztást szenvednek. A temetésig a legtöbb interjúalany környezetében mellőzik a

televíziózást, de néhol még később, akár egy évig is tartózkodnak tőle. A halotról „rosszat mondani” majdnem mindenütt tilos. A tükörbe nézés tilalmát, illetve a tükörnek a tévéképernyővel egyetemben történő letakarását a megkérdezettek körében mindenütt sikerült igazolni, ugyanakkor a szokás transzcendens magyarázatai (pl. elveszti az illető a lelkét) a vizsgált mintában csak szórványosan voltak adatolhatók.

Egyetlen adatközlő számolt be részletesen arról, hogy nemcsak a halottnak, hanem az utána maradt tárgyakkal, sőt, szellemi örökségének és néhai életmódjának is kijár a tisztelet, azok megváltoztatása sem lehetséges egyik napról a másikra.

Az eddigieken kívül a gyászidő kötelezettségei és tilalmai jobbára az oláhoknál konkretizálódnak különleges szokások formájában. A borotválkozás és a fésülködés korábban megismert tilalmainak továbbélését körükben változatlanul igazolni lehetett, sőt, a gyászidő során az ablakon benézni sem illendő.

5. Záró következtetések

Miközben a tradicionális magyar paraszti gyász kultúra hagyományrendszere az elmúlt évtizedekben fokozatosan elsorvadt, a hazai cigányság mindmáig sokszínű, generációról generációra hagyományozott szokásokkal őrzi az elhunytak emlékét. A néprajzi, antropológiai leírásokból ismert hagyományok nagy része a 2014 második félévében végzett interjúk tapasztalatai szerint napjainkban is a cigány gyász kultúra része. Ezek a szokások egyrészt hasonlóságokat mutatnak a magyar paraszti gyász néhány tradíciójával (mint amilyen pl. a virrasztás, a gyászidőszak egyes előírásai és tilalmai), másrészt azonban a cigányság őrzi sajátos, a környező szokásoktól eltérő hagyományait is. A temetkezési- és gyászszokásoknak így jelentős identitásalkotó és identitásőrző szerepük is van.

Az interjúalanyok általában maguk is a szokások változatlanságát hangsúlyozták: gyermekkorukhoz képest még az idősebbek is a mai szokások azonosságait emelték ki. Ezek a szokások esetenként a körülmények változása ellenére is fennmaradtak. Jó példája ennek a virrasztás hagyománya, amely a halál medikalizálódása és a ravatalozók elterjedése nyomán a nem cigány közösségekben szinte teljesen megszűnt, miközben a cigányság körében a hozzátartozók az elhunyt házában mindmáig virrasztanak – annak ellenére, hogy a holttest ma már gyakran nincs velük. Megőrződtek a virrasztás korábbi hagyományai is (beszélgetés, imádkozás, evés és ivás) – az interjúk csupán az éneklés szokásának visszaszorulását jelzik. Többségében tovább élnek a virrasztással kapcsolatos tilalmak és elvárások is (így pl. a

halottas házban tiltott a visszaköszönés, a tükörbe nézés, az esküvés, továbbra is elvárás azonban az ital első kortyának a halott iránti tiszteletből a földre öntése, stb.).

A cigány és a nem cigány (gádzsó) szokások különbségei leginkább a cigány temetések kapcsán figyelhetőek meg. A virrasztás hagyományának fennmaradása magával vonta egy új, leginkább a cigányságra jellemző szokás megjelenését: a halott temetés előtti házhoz vitelét. Gyakori, hogy ezt követően kerül sor a sírmellékletek elhelyezésére (pénz, ruha, hangszer, kártya, stb.) – ez a szokás a hazai nem cigány temetéseknél napjainkban nem jellemző. Szintén a cigány temetések jellemzője a zenekar hangsúlyos szerepe. (A falusi zenekarok megszűnésével ezt a feladatot egyre inkább több települést ellátó, fizetett zenészek töltik be.) A cigány temetéseken sokkal erőteljesebb az érzelmek megnyilvánulása, mint más temetéseken. Mindmáig élő cigány hagyomány a sír itallal való locsolása – a temetésen és később, a gyász időszakában egyaránt. Újabb keletű szokás azonban a kicsempézett falú sírgödrök („kripták”) és a szobaként berendezett mauzóleumok terjedése, ami elsősorban az oláh cigányságra jellemző.

A gyász időszakának specifikuma egy rövidebb, hathetes gyászigidőszak éles elkülönülése a gyászév későbbi időszakaitól. A hathetes gyász során (melynek időtartamát valószínűleg a halott lelkének a múltónak a jelenlétével kapcsolatos hiedelmek alakították ki) szigorúbbak a gyászszokások betartásával kapcsolatos elvárások. A hathetes gyászt az oláh cigányok körében egy szűkebb körű, tor-jellegű megemlékezés, a pomana zárja. Egyesek ezt követően már leveszik a gyászruhát, míg mások tovább viselik azt (3 hónapig, 6 hónapig vagy egy évig). A gyász időszakát számos elvárás szabályozza (pl. a tévzés, a mulatozás tilalma, az esküvők elhalasztása, stb.). A gyászigidő végeztével néhol az oláh cigányok elégetik a gyászruhájukat.

Az interjúk nem csupán azt igazolták, hogy a cigány közösség mindmáig őrzi (a nem cigány hagyományoktól gyakran jelentősen eltérő) temetkezési- és gyászszokásait, hanem arra is, hogy jelentős különbségek vannak az oláh cigányok és a romungrók hagyományai között. Az oláh cigányok körében erősebbek a hagyományok megőrzésével kapcsolatos elvárások, így néhány hagyomány már csak az ő körükben volt regisztrálható. Ilyen pl. a virrasztás időszakában a helyben történő disznóvágás szokása, a gyász időszakában a borotválkozás és a fésülködés tilalma. Kizárólag oláh interjúalanyok említették, hogy a gyászév leteltekor megfőzik a halott kedvenc ételét, s azt alamizsna gyanánt szétosztják, illetve hogy a gyászigidőszak végén a gyászruhát felgyűjtják az elhunyt sírjánál. Az oláh cigányokra nem csupán a régi szokások megőrzése, hanem az új szokások kialakítása is jellemzőbb: elsősorban rájuk jellemző a kripta- és mauzóleum temetkezés terjedő szokása.

Bár a vizsgálat kicsiny (15 fős) elemszáma nem teszi lehetővé a következtetések kiterjesztését a teljes hazai cigányságra, ez a mintavétel jó indikátora lehet annak, hogy a cigányság mindmáig megőrizte, sőt további elemekkel gyarapította tradicionális gyászkultúráját.

IRODALOM

HESZ ÁGNES (2005): Élők, holtak és adósságok – A halottak a hidegségi társadalomban.

Interdiszciplináris Doktori Iskola, Néprajz Kulturális Antropológia Doktori Program,
Pécs.

ROSTÁS-FARKAS GYÖRGY, KARSAI ERVIN (1992): A cigányok hiedelemvilága. –

Magánkiadás: Rostás-Farkas György, Budapest.

STEWART, MICHAEL (2001): A magyarországi romák halotti szokásai. In: Berta Péter (szerk.):

Halál és kultúra – Tanulmányok a társadalomtudományok köréből I. Janus/Osiris kiadó,
Budapest.

SZABÓ EMESE ZSÓKA (2009): A halál a kiskunhalasi oláh cigányság szokásaiban. In: Szakál

Aurél. (szerk.): Halasi Múzeum 3. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 135.
évfordulójára. Thorma János Múzeum, Kiskunhalas,

SZAPU MAGDA (1984): Halotti szokások és hiedelmek a kaposszentjakabi oláh cigányoknál.

In: Kriza Ildikó (szerk.): Ciganisztikai tanulmányok. MTA Néprajzi kutatócsoport,
Budapest.

SZUHAY PÉTER, KŐSZEGI EDIT (2002): "Megadjuk a tiszteletet". A kétegyházi romák etnikus
különállásáról egy temetés kapcsán. Beszélő, 4: 84-96.

Melléklet

A kutatás során használt kérdőív¹

1. Demográfiai adatok

Életkor:

Nem:

Iskolai végzettség:

Foglalkozás:

Jelenleg:

- dolgozik és közalkalmazott
- dolgozik és vállalkozó
- dolgozik és alkalmi munkás
- munkanélküli
- rokkantnyugdíjas
- nyugdíjas
- tanuló
- GYES, GYED
- egyéb:

Születési hely típusa: tanya - falu - város- főváros

Jelenlegi lakhely típusa: tanya - falu - város- főváros

2. Kapcsolatteremtő kérdések

- Kérem, meséljen egy kicsit az életéről!
- Vannak, akik a beszélgetésekben a roma, romák kifejezéseket használják, mások pedig a cigány, cigánység szavakat. Maga melyiket használja szívesebben?

3. Halállal és gyással kapcsolatos szokások és hiedelmek

- Engem nagyon érdekelnek a cigánység hagyományai. Azon a környéken, ahol gyermekként nevelkedett, milyen hagyományai, szokásai voltak a cigányságnak a halállal, gyással kapcsolatban?

¹ Ebben a tanulmányban a kérdőív 3. szakaszának kérdéseit és válaszait dolgoztuk fel

– Mostanában mennyire tartják meg ezeket a szokásokat, hagyományokat azok a cigányok, akiket maga ismer?

[Amennyiben nem említi, legyenek konkrét kérdések a következő szokásokkal, hiedelmekkel kapcsolatban. Fontos hangsúlyozni, hogy minden kérdés a jelenre vonatkozik!]

– Mostanában szoktak-e a cigányok virrasztani a halott mellett? Ha igen: mennyi időn át tart a virrasztás?

– Van-e siratás?

– Tartanak-e halotti tort?

– A cigányok temetkezési szokásai különböznek-e a többségi társadalom szokásaitól? Szoktak-e pl. a sírba tárgyakat is eltemetni a halottal? Ha meglátogatják a sírt, szoktak-e ételt, italt vinni oda?

– Milyen gyászszokások vannak? (Mit várnak el a gyászolóktól? Van-e valami, ami a gyászolók számára tiltott, nem megengedett?)

4. Az egészségügyi dolgozók és a cigányok kapcsolata

– Hogyan lehet ezeket a szokásokat, hagyományokat megtartani akkor, ha a beteg kórházban van, illetve ha ott hal meg? Hogyan lehet a kórházban pl. virrasztani, siratni?

– Tapasztalt-e olyat, vagy hallott-e olyanról, hogy a cigányoknak a gyógyíthatatlan betegekkel, a halállal, gyással kapcsolatos hagyományai miatt alakult ki konfliktus a cigányok és az egészségügyi dolgozók között?

– Mi a tapasztalata: az egészségügyi dolgozók általában hogyan viszonyulnak a cigányokhoz?

5. A gyógyíthatatlan betegség kérdései

– Kezelték-e már kórházban? Milyen betegséggel?

– Megtörtént már magával vagy a hozzátartozójával, hogy az orvos egy gyógyíthatatlan betegség hírére közölte? Ha igen: hogyan történt ez a beszélgetés?

– Mit gondol: ha egy beteg gyógyíthatatlan, ezt az orvosnak meg kell neki mondani?

– Mit gondol: jó-e, ha egy ilyen rossz hír közlésekor jelen van a hozzátartozója is? Ha igen: ki legyen ott?

– Helyesnek tartja-e, ha az orvos a beteg helyett annak a hozzátartozóját (pl. a szüleit vagy a házastársát, élettársát) tájékoztatja a gyógyíthatatlan betegségről?

– Mi a véleménye: megtilthatja egy családtag, hogy az orvos elmondja a betegnek az igazságot?

– Hol van a legjobb helye egy gyógyíthatatlan betegnek: otthon vagy a kórházban?

- Előfordulhat, hogy egy beteg csak akkor menthető meg, ha levágják egy testrészét (pl. a lábát), vagy kioperálják valamilyen szervét (pl. a veséjét). A cigányok hogyan viszonyulnak az ilyen műtétekhez?
- Van-e jó halál? Lehet-e szépen meghalni?
- Ma már a gyógyíthatatlan betegek egy részét hospice szervezetek gondozzák. Ismer ilyen szervezetet? Maga szerint a cigányok hogyan viszonyulhatnak a hospice-hoz?

Vincze Zoltán

orvostanhallgató

Semmelweis Egyetem, Általános Orvostudományi Kar

z-vincze@freemail.hu

Dr. Pilling János PhD

pszichiáter

Semmelweis Egyetem, Általános Orvostudományi Kar,

Magatartástudományi Intézet

pillingdr@gmail.com